

BEVEZETÉS

Ez az egész munka elsősorban a magyartanárokat képző intézmények hallgatóinak az oktatómunkára való felkészítését szeretné segíteni. A nyelvészek számára nyilván izgalmas és érdekes, hogy milyen újabb elméletek keringenek a világban a nyelvek természetéről, a technikai fejlődés és a társadalmak átalakulása miként hat az emberi kommunikáció legfontosabb eszközére, a nyelvre stb. Nagyszerű, hogy a felsőoktatásban mód nyílik a hallgatók számára az elméleti nyelvtudományban való elmélyedésre, bár egyetemi oktatói munkám során azt kellett tapasztalnom, hogy ez valójában csak keveseket érdekel közülük. Sajnos még a magyar szakosok jelentős hányada is csak arra törekszik, hogy elegendő számú kreditet mutathasson fel az indexében a diplomájához. A magyar nyelv rendszerének, szabályainak ismerete elsikkad, az erre fordítandó-fordítható óraszám szinte csak jelképes már, hiszen úgymint „anyanyelvi szinten” beszélnek a magyart.

Kérdés, hogy ez elég-e egy magyartanár – vagy egy szóvivő, újságíró, szerkesztő, nyelvi lektor stb. – számára. Attól, hogy össze tudok csavarozni egy lapra szerelt gyerekekégyat, még nem lesz belőlem műbútorasztalos.

És meglehetősen sokan még a gyerekégy összeszereléséhez is segítségre szorulnak; az anyanyelvi beszélők megnyilatkozásait vajon mindig úgy értelmezzük, ahogy ők szerették volna? Vajon mindenki érti, amit hall vagy olvas? Akkor miért olyan nehéz – mondjuk – a diákok számára a matematikában, fizikában épp a szöveges példákna a megoldása?

Rendkívül fontos az idegennyelv-tanulás, különösen ha olyan az anyanyelved, amelyet mindössze tizenötmillió ember ért meg a föld több mint hétmilliárd lakója közül. De helyes-e az, ha jobban ismered a német elváló igeikötő vagy melléknévragozás, az angol igeidők vagy interpunkció szabályait, mint a sajátodét? Hogy a tárgyas vagy birtokos személyragozást ne is említsem...

Ez a kötet a magyar morfológia eszközkészletének minél teljesebb feldolgozására törekszik, a fogalmak tisztázására, a szakkifejezések jelentésének helyes értelmezésére, a minél pontosabb, de lehetőleg mindenki számára érthető definíciókra. Remélhetőleg a közoktatásban már dolgozó pedagógusok is hasznosíthatják, rájuk van bízva, hogy az ismeretekből mikor mennyit adnak át diákjaiknak, azok tudásszintjétől függően. Épp a minden szinten használható tudás érdekében igyekeztem ragaszkodni ahhoz a magyar nyelvleírásban hagyományos terminológiához, amelyet a régebben végzett kollégák is jól ismerhetnek, és amely az anyanyelven folyó anyanyelvi oktatáshoz-neveléshez a kezdetektől fogva nélkülözhetetlen. A fontos nemzetközi vagy épp az újabb kutatások alapján definiált „nem hagyományos” szakmai kifejezéseket pedig mindig értelmezve vezettem be.

Az elméletet igazoló példák és feladatok az anyanyelv köznyelvi ismeretére, értő és alkotó felhasználásának feltételezésére épülnek. Mivel nem egy bizonyos képzettségi fokozat tankönyvről van szó, a gyakorlatok is igen vegyes színvonalúak, az egyszerűen felismertető és az automatizmusokon alapuló típusoktól az elemző, értelmező, olykor némi kutatást is feltételező feladatokig. Ezzel azt kívántam elérni, hogy a különböző szintű ismeretekkel rendelkezők számára válogatni lehessen belőlük, és mintával is szolgáljak újabb példák, feladatok kitalálásához. Nem titkolt célom, hogy az irodalmi szövegekben kerestető feladatok az olvasásra is rávezessék a tanulókat. A gyakorlatok általában egy-egy téma ismertető feldolgozását követik, néha rövidebb, néha hosszabb fejezetek, fejezetrészek lezárásául. Vannak feladatok, amelyeket több lépésre is feloszthatunk, ahogy az elmélet feldolgozásában előrehaladunk, és vannak, amelyeknek az elvégzése során ismertethetünk fel olyan szabályokat, amelyeket a mindennapi társalgásaink során öntudatlanul is alkalmazunk.

Az alaktan körébe a morfémák és szavak tárgyalása tartozik, az ismertetésük azonban nem nélkülözheti a jelentésük, pontosabban a funkcióik bemutatását, ami elképzelhetetlen a kommunikációban való felhasználásuk, a szövegekben való megjelenésük, a mondatalkotásban betöltött szerepeik nélkül. Ezért a legkisebb jelentést hordozó nyelvi egységek, a morfémák jellemzéséből sem maradhat el a kapcsolódási lehetőségeik, szerkezetalkotó képességeik ismertetése. A főnévi szófaji minőség elengedhetetlen feltétele és ismertetőjegye, hogy jelzőkkel bővíthető, a határozószó attól határozószó, hogy a mondatban csakis határozói bővítmény lehet. A kötőszók mint szófaji osztály nyilvánvalóan tárgyalandók az alaktanban, bár kétségtelen, hogy funkciójuk mindig a szövegben: valamilyen szerkezetben, legtöbbször az összetett mondatban realizálódhat. Jelentésük kétségtelenül viszonyjelentés, amelynek értelmezése nemcsak alkalmat ad, de kötelezettséget is ró ránk, hogy tisztázzuk, milyen gondolati tartalmak jutnak kifejezésre általuk. Ezért szükségszerű, hogy ebben a fejezetben definiáljuk a hagyományosan csak a mondatban tárgyalt szintagmákat, mégpedig a mellérendelés és alárendelés logikai háttérét is a nyelvi formák mellett. Alkalmazási lehetőségeik bemutatását már csak azért sem korlátozhattuk az egyes szavakból álló szó szerkezetek szintjére, mert számos olyan kötőszó van, amely legalább egy összetett mondatnyi kontextusban fordulhat csak elő. Viszont a kötőszókban megtestesülő logikai és nyelvi viszonyok szemantikai oldalának részletezése remélhetőleg a mondat- és szövegtani tanulmányok, az anyanyelvi nevelésben pedig az írásbeli és szóbeli fogalmazás, valamint a beszéd- és szövegértés fejlesztése során is hasznosulhat.

Egyesek megkérdézhetik, mi értelme van a néha apró részletekbe menő elemzéseknek, szómagyarázatoknak, a ritka és elavult szóelemek figyelembevételének egy leíró morfológiai vizsgálódás során. Hiszen az anyanyelvünkben ezeket a szavakat már készen kapjuk, egységes morféma gyanánt képviselik a jelentésüket, felesleges egy mai szinkrón leírásban, az anyanyelvi képzésben foglalkozni velük. Erre csak azt tudom mondani, hogy a mi nyelvünkben hatalmas szócsaládok vannak épp a számos szóalkotási lehetőség következtében, és az anyanyelv alapos ismeretéhez és **értő**

használatához hozzá kellene tartozniuk azoknak a **jelentésbeli összefüggéseknek**, amelyek ezeket a szócsaládokat létrehozták és növelik. Játékos örömmel lehetne felépíteni az anyanyelvi nevelésben például a **kör–körít–kerít–kerül–kerek–kerék** vagy a **hely–helyes–helytelen** szócsaládját, így eljutni az *Én kis kertem kerteltem* mondatától akár a *Ne kerteljünk!* szólás jelentéséig.

És ha tudatosabb a nyelvhasználatunk, talán ritkábban akarnák illetékesek **megakadályozni**, hogy **ne történjék baleset a helyiség közútjain**. Mert *egyenlőre* láttam olyan gyakorló magyartanárt, aki a személyes névmást „találta meg” a **teendők** töveként, és a nyilvánosan megszólalók származásán szegényes szókinccsének **köszönhető** (mert úgy tűnik, *köszönetet* érdemel?), hogy „hosszú **várakozás várja** az utasokat”, miközben „folyamatosan **érkeznek az érkezők**”, pedig „heves **kísérőjelenségek kísérik**” a zivatarokat. Szóval **helyet** és **helyt is kell adnunk** a részletesebb jelentésmagyarázatoknak is.

A függelékként megadott jelölési segédlet több célt is szolgál. A betűjelek a magyar szakkifejezések rövidítései, és így könnyen megfejtethők, ráadásul pontosabb differenciálásra alkalmasak, mint az elméleti nyelvtudományban és a hazai szakmai tanulmányokban is általánosan használt, elsősorban az angol elnevezésekből származó, és elsősorban az indoeurópai nyelvek olykor szükségszerűen eltérő fogalomrendszerét tükröző szimbólumok. Az alsó és felső „indexben” szereplő mellékjelek értelmezése és alkalmazása a részletek pontos megfigyelésére nevelhet. A hierarchiát mutató zárójelek a morfémák szóalakbéli „tömbösödésére” mutatnak rá, a kapcsolódási típusok jelölése pedig rokon a matematikai-logikai képletek jelölésével. Az efféle jelölésekben megszerezhető jártassága a diákjainknak más tudományágak számára sem haszontalan, a mondat- és szövegelemzésben pedig ugyancsak kiválóan alkalmazható.